

סימן י"ד

עביד איניש דינא לנפשיה (כו ע"ב)

א. סוגיית הגמרא

הגמרא (כו ע"ב) מדברת על שני שותפין בבור מים:

שלח ליה רב חסדא לרב נחמן... דההוא גרגותא דבי תרי דכל יומא הוה דלי חד מנייהו. אתא חד – קא דלי ביומא דלא דיליה. א"ל: יומא דידי הוא! לא אשגח ביה. שקל פנדא דמרא. א"ל: מאה פנדי בפנדא למחיה. אפילו למ"ד לא עביד איניש דינא לנפשיה – במקום פסידא עביד איניש דינא לנפשיה.

ומבואר שם, שישנם מקרים בהם אדם יכול לשים עצמו בתור דיין ולכפות אדם אחר, גם ע"י הפעלת כוח פיזי, בכדי שיפסיק להזיק לו.

ב. חילוקי הדינים ע"פ הרא"ש

הרא"ש (פ"ג סי' ג וסי' יג, וכן פסק השו"ע¹) מגדיר שלושה מצבים שבהם מותר לאדם להכות את חברו:

א. אם ראובן מכה את שמעון – מותר לשמעון להכות חזרה מכוח "עביד איניש דינא לנפשיה".

ב. אם ראובן מכה את קרובו של שמעון – מותר לשמעון להכות את ראובן, מכוח "עביד איניש דינא לנפשיה".

ג. אם ראובן מכה אדם זר – מותר לשמעון להכות את ראובן מכוח דין "לאפרושי מאיסורא", דהיינו: לגרום לאדם להפסיק לעבור על איסור.

אך צריך להקשות: מדוע הרא"ש לא אומר ששלושת הדינים מקורם מכוח דין "לאפרושי מאיסורא"? מדוע הוצרך להגיע לנימוק של "עביד איניש דינא לנפשיה"?

ג. ביאור שיטת הרא"ש

ומתרץ הסמ"ע (סי' תכא סקכ"ח, ועי' בט"ז שם): כל הכוח של דין "לאפרושי מאיסורא"

¹ ראה חו"מ סי' ד סע"א, טור ס"ס תכא, ובשו"ע סעי"ג, ועיין בסמ"ע שם סקכ"ח, וכן בט"ז שם, ד"ה "כדי".

הוא במקום שנעשה לשם שמים, ומאחר שבשני המקרים הראשונים לא סביר שמכה שמעון את ראובן בשביל להציל אותו מעבירה, אלא מתוך הגנה עצמית או דאגה לרווחת משפחתו – נימק הרא"ש את דיניו מכוח "עביד איניש דינא לנפשיה"².
אך עדיין קשה: מהיכן לקח הרא"ש שכוח דין "לאפרושי מאיסורא" הוא רק במקום שבו הוא נעשה לשם שמים?

ונראה לתרץ, שהמקור לחילוק זה הוא בדיני יבמות. מצינו שאשת אחיו של אדם – אסורה לו (אה"ע סי' טו סע"ב). אך במקרה שבו מת האח ללא ילדים – מתחייב האדם לשאת את אשת אחיו מדין מצוות ייבום (שם סי' קנו סע"א). ביבמות (קט ע"א) מביא אבא שאול סייג לדין ייבום: "אבא שאול אומר: הכונס את יבמתו לשם נוי, לשם אישות, לשם דבר אחר – כאילו פוגע בערוה, וקרוב בעיני להיות הולד ממזר". ונראה, שכאן מפורש החילוק שמביא הרא"ש: אם אדם מייבם לשם שמים – מותר, אך אם מייבם מסיבה אחרת – אין כוח לדין ייבום להוציא מאיסור ערוה.

על פי היסוד הנ"ל, נראה להסביר מש"כ בשו"ת חתם סופר (או"ח סי' רח), שאדם הכותב ספר בזמן הזה על מנת שיתפאר בו וכדומה, ולא לשם שמים, עובר על איסור "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לכותבן" (גיטין ס ע"ב). וכן מובא בספר חפץ חיים (הל' לשה"ר, כלל י סע"ה), לגבי היתר אמירת לשון הרע³, שאפילו אם האמירה היא לצורך, ועומדת בכל שאר התנאים – צריך שהאדם האומר יעשה זאת לשם שמים.

ד. ביאור החת"ס בדברי הרא"ש

החתם סופר בהגהותיו לשו"ע (או"ח סי' קסט, ד"ה "במג"א סק"א בכך חורין") נותן הסבר אחר לשיטת הרא"ש, שנימק בשני המקרים הראשונים מדין "עביד איניש לדינא לנפשיה" ולא מדין "לאפרושי מאיסורא", וזה תורף דבריו:

בתורה מבואר עונשו של אדם המקלל את הוריו: "וּמְקַלֵּל אָבִיו וְאִמּוֹ מוֹת יוּמָת" (שמות כא, יז). אך ידוע הכלל, שכל עונש הכתוב בתורה, כתובה לו אזהרה (ע"י מכות ד ע"ב וברש"י). וא"כ, היכן כתובה האזהרה לחיוב מיתה של מקלל אביו ואמו? הגמרא בסנהדרין (סו ע"א) מסבירה, שהאזהרה כתובה בפסוק: "וְנָשִׂיא בְעַמְּךָ לֹא תֵאָר" (שמות כב, כז). למסקנת הגמרא, ישנו איסור לקלל כל יהודי באשר הוא, ודין זה כולל את אביו ואת אמו. הייחוד של אביו ואמו הוא, שעל קללתם יש גם עונש מיוחד.

אך על אותו פסוק, ישנה הגבלה: "וְנָשִׂיא בְעַמְּךָ" – בעושה מעשה עמך" (יבמות כב ע"ב).

2 וגם בקרובו של שמעון יש עניין "לנפשיה". שהרי קרוב הדבר שההיזק שיעשה לאותו קרוב - יגרור נזק גם לשמעון בצורה זו או אחרת.

3 לדוגמא: לומר על חנוני שהוא מוכר סחורה רעה, ואכן כך הדבר, ובכך יציל את קונה אפשרי מנזק.

ומאחר שהאזהרה לדין מקלל אביו ואמו הינה מכוח אותו פסוק – חל עליו גם הסייג הנ"ל. ואם כן, כאשר אביו ואמו של אדם אינם עושים "מעשה עמך" – לא יתחייב מיתה במידה ויקללם.

בנוסף, מבואר בתורה עונשו של אדם המכה את הוריו: "וּמַכֵּה אָבִיו וְאִמּוֹ מוֹת יוּמָת" (שמות כא, טו). האזהרה לדין זה נלמדת מן הפסוק: "אֲרַבְעִים יָכֹנּוּ לֹא יִסִּיף" (דברים כה, ג), בו מבואר שאסור להכות כל יהודי ללא סיבה, ואזהרה זו כוללת גם הורים.

בגמרא בסנהדרין (פה ע"א) מובאת דעה המקישה בין עונשו של אדם המקלל את הוריו לעונשו של אדם המכה את הוריו: מה אדם המקלל את הוריו פטור במקום שאינם "עושים מעשה עמך", אף אדם המכה את הוריו פטור במקום שאינם "עושים מעשה עמך". ומתוך שהעונש מסוייג, ממילא גם האזהרה מסוייגת: "לֹא יִסִּיף" – רק כשעושים מעשה עמך. לפי זה יוצא שאין עונש, או אזהרה, בהכאת אדם יהודי שאינו עושה מעשה עמך.

ה. שני החלקים בעונשו של אדם המזיק

עונשו של אדם המכה את חברו, מחולק לשני צדדים:

א. תשלום נזק, מדין אדם המזיק.

ב. מלקות, מדין עובר על לאו.

במידה והאדם היכה את חברו וגרם לו נזק של יותר משווה פרוטה – משלם ואינו לוקה (מדין קלבד"מ⁴). אך אם גרם לו נזק של פחות משווה פרוטה – לוקה.

יוצא, שאם מכים יהודי שאינו עושה מעשה עמך – אין עוברים בכך על הלאו של "לא יוסיף", אלא מתחייבים בתשלומין מדין אדם המזיק בלבד. אך קשה, היכן מצינו אזהרה בתורה שמתייחסת לדין חיוב התשלומים של אדם המזיק?

ומתרץ החתם סופר: בחיובי ממונות אין צורך באזהרה⁵. כל עניין כתיבת האזהרה, הוא בחיובי מלקות בלבד.

ועל פי זה, מובנים דברי הרא"ש:

כאשר ראובן מכה את שמעון עצמו או את קרובו של שמעון: מדין "עביד איניש דינא לנפשיה" יהיה מותר לשמעון להכות את ראובן גם אם הוא או קרובו אינם "עושים

4 עיין לעיל סימן י', בעניין מתעסק ומלאכת מחשבת, לאריכות בעניין המקור לדין קלבד"מ.
5 ועיין תוספות מכות ד ע"ב, ד"ה "לאזהרה לעדים זוממים".

מעשה עמך". אך מדין "לאפרושי מאיסורא" יהיה אסור לו להכות את ראובן, כי ראובן אינו עובר על איסור, שהרי אין איסור הכאה באדם שאינו "עושה מעשה עמך". משום כך נוקט הרא"ש מצד דין "עביד איניש דינא לנפשיה".

כאשר ראובן מכה אדם זר: לא יוכל שמעון להכות את ראובן מצד "עביד איניש דינא לנפשיה", שהרי אין כאן בכלל דין שקשור או משוייך אל שמעון. ולכן נוקט הרא"ש שהיתר ההכאה במקרה זה הוא מצד דין "לאפרושי מאיסורא". ממילא, כל היתר ההכאה במקרה זה הוא רק כאשר אותו זר שמכה על ידי ראובן "עושה מעשה עמך".

ו. הכרח היסוד מהגמ' ביבמות בשיטת החת"ס

אך קשה לשיטת החת"ס סופר: מדוע בגמרא בסוגיין משתמשים בדין "עביד איניש דינא לנפשיה", הרי הדולה מים ביום שאינו שלו הינו גזלן, ובגזילה אין חילוק בין "עושה מעשה עמך" לשאינו "עושה מעשה עמך", שבשני המקרים אסור לגזול. וא"כ, מדוע לא התירה הגמרא להכות אותו מטעם "לאפרושי מאיסורא"?

ונראה לומר, שגם לשיטת החת"ס סופר צריך להוסיף את יסודו של הסמ"ע שהובא לעיל, על פי הגמרא ביבמות, שכל פעולה שהותרה למרות איסור – הותרה רק בתנאי שנעשית לשם שמים. ובכך מובנים דברי הגמרא: הסיבה שלא התירה הגמרא להכות את הדולה מדין "לאפרושי מאיסורא" היא מפני שיש לאדם נגיעה בדבר, וקרוב הוא שלא יכה אותו לשם שמים. לכן כתבה הגמרא את הטעם של "עביד איניש דינא לנפשיה".

ז. 'עביד איניש דינא לנפשיה' בתפיסה בקנס

הגמרא לעיל בסוף פרק ראשון (טו ע"ב) אומרת שאין דנים דיני קנסות בבבל, אך "אי תפס – לא מפקינן מיניה". וקשה, מדוע מועילה תפיסה?

כידוע, חיוב ממון הוא לשם השלמת הנזק שנוצר. אך קנס – שונה במהותו⁶.

ישנן שלוש אפשרויות לקנס:

- א. תשלום מעל הנזק שנעשה. לדוגמא: תשלומי כפל.
- ב. תשלום מתחת לנזק שנעשה. לדוגמא: חצי נזק של שור תם.
- ג. סכום קצוב, ללא שיוך לנזק שנעשה. לדוגמא: חמישים כסף של אונס.

6 ועייין לעיל סימן ב', בעניין מודה בקנס ועדים זוממין.

ומאחר שהתשלום תמיד שונה מהנזק הממשי שנעשה – אין הקנס בא להשלים חיסרון שיצרנו במעשה ההיזק. מכיוון שכך, רק בי"ד יכולים ליצור חלות של קנס (בניגוד לממון ששם ביה"ד אינם יוצרים חיוב, אלא מחילים אותו).

אך עתה צריך לשאול: מדוע במקרה שתפס לא מוציאים מידו, הרי בי"ד עדיין לא יצרו את אותו קנס?! על כך מתרץ הרא"ש (פ"א סי' כ): כל דין התפיסה מועיל מדין "עביד איניש דינא לנפשיה", וזה כעין פסיקת בי"ד. לכן, על אף שלא נוצר הקנס בפועל – האדם יוצר אותו בעצם התפיסה⁷.

⁷ ועיי' לקמן בשיעור הבא (סימן ט"ו), בעניין "עביד איניש דינא לנפשיה" במשכון.